

BÜYÜK TAARRUZ SONRASINDA YAŞANAN DIŞ GELİŞMELER VE TÜRK İNGİLİZ SAVAŞININ ÇIKMAMASINDA TARAFLARIN ROLÜ

*Saime YÜCEER**

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti ile yapılan Mondros Mütarekesi, aslında bir işgal projesiydi. Bu proje uygulamaya konuldu ve anlaşma imzalandığında ele geçirilememiş olan Türk toprakları, İtilaf devletleri tarafından işgal edilmeye başlandı. Bu durum, karşı hareketin başlaması sonucunu doğurdu. Mustafa Kemal, Samsun'a çıkışıyla birlikte silah arkadaşlarından ve halktan aldığı destekle, direnişi örgütlemeye başladı ve tek merkez altında birleştirildi. Amaç Anadolu'nun işgaline silahlı mücadele ile son vermektir.

Ancak bu gerçekleşikten sonra İtilaf devletleriyle eşit koşullarda siyasi çözüm aranabilirdi. Büyük Taarruz sonunda ilk hedefe ulaşıldı. Anadolu Yunan işgalinden kurtarıldı. Bundan sonra Türk orduları İstanbul üzerine yürümedi. Eğer askeri harekâta devam edilseydi yeni bir savaş başlayabilirdi. Buna rağmen barışa ulaşmak kolay olmadı. Tarafların savaşa çok yakın oldukları anlar yaşandı. Mustafa Kemal, İtilaf devletlerinin isteklerini yerine getirmese, İngiliz Başbakanı, savaştan çekinmeyeceğini açıkladı ve bu yolda kararlar alındı. Lloyd George Hükümeti, Türklere karşı yeni bir savaş başlatmak için Müttefiklerini yanına çekmeye çalıştı. Ama Ankara'nın riskli manevraları, Fransa ve İtalya'yı İngiltere'den uzaklaştırdı. İngiliz Hükümeti sömürgelerinden de gerekli desteği sağlayamadı. Başbakan Lloyd George'un takip ettiği başarısız politikalar sonunda, İngiltere tek başına kalmıştı. Bunlara rağmen İngiliz kabinesi savaş kararı aldı ve tek taraflı olarak tarafsız bölge ilan ettikleri alandan, Türk kuvvetlerinin çekilmemesi durumunda Harington'a ateş et emri verildi. Ancak Harington bu emri uygulamadı. Sonuçta Ankara Hükümetinin uyguladığı akılcı ve gerçekçi politikalar

* Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

ile İngiltere'nin İstanbul'daki temsilcilerinin sağduyulu davranışları savaşın çıkmamasında belirleyici oldu.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Mustafa Kemal, Büyük Taarruz, İngiltere, Harington.

Abstract

Foreign Developments Lived Following the Great Attack and the Role of the Parties in non-Eruption of Turkish-English War

The Armistice of Mondoros signed with the Ottoman Empire at the end of World War I was in fact an occupation project. This project was put into practice and the Allies started to occupy Turkish lands that were not captured before signing the agreement. As a result of this situation a counter attack began. Together with the support he received from his comrades-in-arms and the public Mustafa Kemal, with his landing in Samsun, started to organize the resistance and combined it under a single head quarters. The aim was to put an end to the occupation of Anatolia with armed struggle.

Only after this was realized there might be attempts for political solution under the equal terms with the Allies. At the end of the Great Attack the first goal was achieved. Anatolia was relieved from Greek occupation. After this Turkish armies did not march towards Istanbul. If the military operation was maintained, a new war could have started. However, it was not easy to reach peace. There were moments when the parties were very close to war. English Prime Minister declared that should Mustafa Kemal not fulfill the desires of the Allies they would not hesitate to fight and decisions for this end were made. Lloyd George Government tried to draw the Allies to their side in order to start a new war. However, risky maneuvers of Ankara estranged France and Italy from England. English Government could not provide the necessary support from her colonies as well. As a result of the fruitless policies that The Prime Minister Lloyd George followed, England was left all alone. However, English parliament took the decision for war and Harington was given fire order in case Turkish forces did not retreat from the region that England had announced unilaterally as neutral zone. Yet, Harington did not enforce this order. As a result, rational and realistic policies that Ankara Government had pursued and the right-minded actions of the representatives of England in Istanbul were the determining factors for war not to take place.

Key Words: Turkey, Mustafa Kemal, the Great Attack, England, Harington.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sonunda İstanbul Hükümeti ile yapılan ateşkes adlaşması, bir savaşa son verirken; yeni bir çatışmanın da fitilini ateşlemiştir. Osmanlı Devleti'nin işgal edilmemiş toprakları, mütarekeyi takiben ele geçirilmeye başlandı. Halk son yaşam alanlarının da kaybedilmekte olduğunu

sezerek işgallere karşı direniş örgütleri oluşturuyordu. Devlet ise, tamamen yok olma korkusuyla teslimiyetçi bir politika izlemekte, işgal güçlerinin isteklerini harfiyen yerine getirerek geri kalan topraklarını işgalden korumaya çalışmaktaydı. O günlerde Samsun ve civarında çıkan karışıklıklar, bu toprakların da işgali sonucunu doğurabilirdi. Bölgede güvenliğin sağlanması için 9 uncu Ordu Müfettişliğı oluşturuldu¹ ve bu göreve Mustafa Kemal atandı².

Mustafa Kemal, Samsun'a çıktığı 19 Mayıs 1919 tarihinden itibaren de, yok olmak üzere olan Osmanlı Devletinin yerine çağdaş bir Türk Devleti kurmak için bağımsızlık ve egemenlik mücadelesini başlattı. Bu mücadelenin askeri sürecinin son aşamasına, 26 Ağustosta Türk Ordularının genel taarruza geçmesiyle girildi. 30 Ağustos "Başkomutan Muharebesi" ile savaşı Türklerin kazanacağı kesinleşti ve sürecin sonunda Büyük Zafere ulaşıldı. Böylece 18 Eylül 1922 akşamı, bütün Batı Anadolu düşmandan kurtarılmış oldu³. Bu noktadan itibaren siyasi çözüm arayışlarının ön plana çıkmış olmasına rağmen barışa ulaşmak kolay olmayacaktı. Çanakkale Zaferinden sonra Müttefiklerin özellikle de lider devlet konumundaki ve Yunanistan'a en büyük desteğı veren İngiltere'nin itibarı bir defa daha büyük bir kayba uğramıştı ve İngiliz Hükümeti, bu kötü durumdan kurtulmak için son hamlelerini yapmaya hazırlanıyordu. Bu makalede, Türk Zaferi karşısında, dış dünyada yaşanan gelişmeler ve İngiltere'nin takındığı tutum incelenerek, Lloyd George Hükümetinin Türkiye'ye karşı yeni bir savaş başlatma girişiminin sonuçsuz kalmasında, tarafların oynadığı rol analiz edilecektir.

1. Büyük Taarruzu Takip Eden Süreçte Yaşanan Dış Gelişmeler

Büyük Taarruz sonunda Anadolu'dan işgal kuvvetleri atılmıştı. Bundan sonraki hedef, Doğu Trakya'nın da kurtarılması olacaktı. Ancak bu askeri harekâtla değil diplomatik bir çözümle gerçekleştirilecekti. Ama askeri çözüm de tamamen gündemden kalkmış değildi⁴. Bu konuda Mustafa Kemal,

¹ 30 Nisan 1919'da, sonradan 3 üncü Ordu Müfettişliğine dönüştürülecek olan bu Müfettişlikle birlikte üç ayrı ordu müfettişliğı oluşturulmuştu. Merkezi İstanbul'da bulunan 1 inci Ordu Müfettişliğı'ne Fevzi (Çakmak) Paşa, merkezi Konya'da olan ve daha sonra 2 inci Ordu'ya dönüştürülen Yıldırım Kıtaatı Müfettişliğı'ne Cemal (Mersinli) Paşa, 9 uncu Ordu Kıtaatı Müfettişliğı'ne ise Mustafa Kemal Paşa atanacaktır.

² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Saime Yüceer, "Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıkışı ve Geri Çağrılışı Üzerine Bir İnceleme", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 69, 1999, s. (115–143).

³ İşgal kuvvetlerinin halka karşı davranışları konusunda bkz. Saime Yüceer, *Tanıkların Anlatularıyla Bursa Tarihi (Sözlü Tarih Arşivi 1919–1938)*, Uludağ Üniversitesi Yayını, Bursa 2005.

⁴ *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi*, C. II, Kısım: 6, Kitap: IV, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1969, s. 27.

“Biz, Rumeli’de ulusal sınırlarımıza dek Doğu Trakya’yı baştanbaşa almadıkça savaştan vazgeçemedik. Ancak yurdumuzun bu parçasından düşman birlikleri çıkarılırsa daha çok bir eyleme kendiliğinden gerek kalmayacaktı.”⁵ diyordu.

Türklerin kazandığı zafer, sadece kendi geleceklerini değil; diğer ezilen ulusların kaderini de etkilemeye adaydı. Bu gerçeği gören General Harington, İngiltere Harbiye Bakanlığı’na gönderdiği 5 Eylül tarihli yazıda; Mustafa Kemal’in kazanacağı zaferin, İngiltere’nin Hindistan’da, Mezopotamya’da ve Mısır’daki durumunu sarsabileceğine dikkat çekiyordu⁶. İstanbul ve Boğazların kontrolünün, sahipleri olan Türklere geçmesi, bu tehlikeyi daha da arttıracaktı. Hiç olmazsa İngiltere bu bölgeyi kontrol altında tutmalıydı.

Bunu gerçekleştirmek için İngiliz kabinesi, 7 Eylül kararlarını aldı. Bunda: Boğazların, İngiliz çıkarları için çok önemli olduğu vurgulanarak Kemalistlerin Gelibolu Yarımadasına girmeleri durumunda silahla karşı konulacaktır deniliyordu. Önlem olarak da Boğazlar Bölgesindeki İngiliz deniz kuvvetleri atırılacak ve İngiliz kuvvetleri Gelibolu Yarımadasını işgal edecekti. Yine Türk kuvvetlerinin İstanbul’a karşı harekete geçmeleri durumunda İngiliz deniz ve kara kuvvetleri karşı saldırıya geçecekti⁷.

12 Eylülde yapılan toplantıda: İngiltere, Fransa ve İtalya’ya Boğazlar sorununda ortak hareket edilmesini, Venedik’te bir konferans toplanmasını ve –Aslında Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından onaylanmadığı için geçerlilik kazanmayan- Serv Anlaşmasının değiştirilmesini teklif etti⁸. 14 Eylülde Fransa Cumhurbaşkanı’nın başkanlığında Rambaullet’de toplanan Bakanlar Kurulu, Boğazlarda geçiş serbestliği ve Trakya’nın Türklere geri verilmesi gerektiğini savunan kararı aldı⁹.

Mustafa Kemal, bir ulusun yok ya da var olma savaşında uyguladığı akılcı ve gerçekçi politikalarla çizdiği hedeflere ulaşma kararlılığını, zaferden sonra da sürdürmekteydi. Ankara’nın politikalarına karşı İtilaf Devletleri de ortak bir tavır takınarak, Osmanlı Devleti üzerinde elde ettikleri çıkarları, yeni kurulan Türk Devletine de kabul ettirmek için çalışıyorlardı. Bu bağlamda kapitülasyonların kaldırılması ve Osmanlı genel borcunun reddedilmesi olasılığından kaygılanmaya başlayan Fransa, Boğazlar sorununda, İngiltere’yi destekleme kararı aldı. İtalya da aynı kaygılarla hareket ediyordu. İngiltere ise sömürgelerindeki kıpırdanışın bir ayaklanmaya dönüşmesinden korkuyordu.

⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk – Söylev*, C. II, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987, s. 905.

⁶ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleri İle Sakarya’dan İzmir’e 1921–1922*, 2. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul 1989, s. 368.

⁷ Bilal Şimşir, *age*, s. 376.

⁸ İkdam, 13,14, 17 Eylül 1922. Vakit, 13 Eylül 1922.

⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 153. İkdam, 15, 17 Eylül 1922.

1919'dan beri Hindistan'daki İngiliz varlığı tehdit altına girmeye başlamıştı. 1919 yılında Pencab Eyaletinde ayaklanan Hintli Müslümanların İngiliz kuvvetleri tarafından yok edilmesi, Hindistan'ı sürekli ayaklanmaların olduğu bir bölge haline getirmişti¹⁰.

Alman ve Türk istihbaratının Hindistan'da yürüttüğü başarılı çalışmalar, özellikle Müslüman Hintlilerin bulunduğu eyaletlerde etkili olmuştu. Hintli Müslümanlar, Türk Kurtuluş Savaşını büyük bir istekle destekliyor ve ilgiyle izliyorlardı. 1922'de kazanılan Büyük Zafer, birçok Hint eyaletinde, Türk bayraklarının taşındığı, büyük sokak gösterileriyle kutlandı. Türk zaferi, diğer sömürge devletlerin halkları arasında da sevinç yarattı. Mısır Yüksek Komiseri Mareşal Allenby'nin verdiği bilgiden anlaşıldığı üzere Türklerin kazandığı başarı, Mısır'da halk tarafından sevinçle karşılandı. Sokaklara taşınamayan bu sevinç, kahve ve evlerde yaşanıyordu. Basın da ölçülü şekilde, aynı duyguları paylaştı¹¹.

İngiltere, zor bir duruma düşmüştü; Çanakkale'den çekilirse daha büyük bir itibar kaybedecek, esir halklardaki bağımsızlık düşüncesi daha da kuvvetlenecekti. Öte yandan İngiliz kamuoyu ise yeni bir savaş istemiyordu. Bir İngiliz gazetesi, Mustafa Kemal'in "*Bu son taarruzu başlatma arzusunda değildim. Fakat Yunanlıların Anadolu'yu terke mecbur olduklarına inandırıcı başka bir yol yoktu.*"¹² diyen demecine yer vererek halkı, İngiliz hükümetinin yeniden Türklerle bir savaş başlatma girişimini engellemeye yönelik protesto mitingleri düzenlemeye davet etti¹³. Fransa'nın sömürgelerinde de hareketlenmeler başlamıştı¹⁴. Türklerin zaferi, bütün dünyaya ulusların kaderinin masa başında çizilemeyeceği gerçeğini göstermiş diğer sömürülen halklara da örnek oluşturmuştu.

İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nde elde ettikleri ayrıcalıklı durumlarını devam ettirme beklentisinin yanında sömürgelerini kaybetme korkusuyla, İzmit ve Çanakkale'ye askeri birlikler sevk ediyor ve kendilerince kabul edilen tarafsız bölgeye girilmesini hoşgörüle karşılamayacaklarını

¹⁰ Bkz. Alfred Draper, *The Amritsar Massacre*, Buchan and Enwlight, London 1985, pp. 166-179.

¹¹ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984, s. 425.

¹² Mustafa Kemal'in 12 Eylülde İzmir'de Daily Mail Muhabiri G. Ward Price'a verdiği demeç. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çeviren: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, s. 240. Vakit, 20 Eylül 1922.

¹³ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri 1919-1926*, Ankara 1978, s. 247.

¹⁴ Henri Grimal, *Decolonization: the British, French, Dutch and Belgian Empires, 1919-1963*, London 1978, pp. 78-79.

bildiriyorlardı¹⁵. Çanakkale’yi savunmak için mevzilenen İngiliz ve İtalyan birliklerine 16 Eylülde gelecek Fransız askeri birlikleri de katılacaktı¹⁶.

15 Eylül 1922’de Türklerin Trakya’yı ele geçirmek için yapacakları askeri harekât olasılıkları, İngiliz kabinesinde görüşmeye açıldı. Aynı oturumda Başbakan Lloyd George, Mustafa Kemal’in önünden çekilmek niyetinde olmadığını, tekrar dile getirdi. Curzon ise, Türklere tepeden bakan bir konuşma yaptı ve “*Kemalistlerin Müttefiklere tek bir kurşun sıkılmaya kalkışmasını düşünmesinin bile saçma bir şaka olacağını*”¹⁷ söyledi. Bu söylemin içeriğine inanılmamış olmalı ki, hükümet, Asya’dan Avrupa’ya geçmek veya Boğazlarda hâkimiyeti sağlamak şeklindeki Ankara Hükümetinin girişimlerini savaşa önlemeyi kararlaştırdı. Kendilerinin ‘Tarafsız Bölge’ olarak ilan ettikleri alana, Türk kuvvetlerinin girmesini önlemek için üç devlet tarafından Ankara’ya bildirimde bulunulacaktı. Ayrıca bu bölgedeki asker sayısının arttırılması, Türk askerlerinin Rumeli’ye geçişine engel olunması ve Türk sorununun çözümü için İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Türk, Yunan, Yugoslavya, Romanya devletlerinin katılacağı bir konferans toplanması kararı alındı¹⁸.

16 Eylülde Lloyd George’un emriyle İngiliz Sömürgeler Bakanı Churchill bir bildiri yayımladı. Bu bildiriyle İngiltere, sömürgelerini, Müttefik devletleri ve Balkan ülkelerini Türkiye’ye karşı savaşa çağırıyordu. Aksi halde Türklerin, Müttefikleri İstanbul’dan atması durumunun gerçekleşebileceği, bunun da bütün İslam ülkeleriyle savaştan yenik çıkan ülkelerde, karışıklıklara neden olacağına vurgu yapılıyordu. Türk kuvvetlerinin tarafsız bölgeye girmesi durumunda, kuvvet kullanılacağına, Mustafa Kemal’e bildirilmesi için talimat verildiği açıklanıyordu. İstanbul ve Gelibolu’yu elde tutmak için Kanada, Hindistan, Yeni Zelanda, Avustralya, Güney Afrika Birliği, İrlanda ve Newfoundland’dan asker istendi. Yazıda, Fransa ve İtalya’nın İngiltere ile birlikte olduğu ifadesine de yer verildi. Yeni Zelanda, 5.000’den fazla gönüllü yazıldığını bildirerek asker göndereceği cevabını verdi. Newfoundland’da olumlu yönde görüş bildirdi. “*Kral Konstantin’in emelleri için tek bir askerimizi tehlikeye atamayız.*” diye yazan Avustralya, asker göndermekte isteksiz davrandı. Kanada ile Güney Afrika Birliği ise hemen cevap vermedi¹⁹. Ama sonunda

¹⁵ Selahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1986, s. 270.

¹⁶ David Walder, *Çanakkale Olayı*, Çeviren M. A. Kayabal, İstanbul 1970, s. 249.

¹⁷ Sabah, 17 Eylül 1922. İkdam 17, 18 Eylül, 1922.

¹⁸ Sabah, 17 Eylül 1922. İkdam 17, 18 Eylül, 1922.

¹⁹ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. IV, s. 530–540. Bu konuda Mustafa Kemal, “*Ordularımız, İzmir ve Bursa’yı geri aldıktan sonra Trakya’yı da Yunan ordusundan kurtarmak için İstanbul ve Çanakkale’ye doğru yürürken, o zaman İngiltere Başbakanı bulunan Lloyd Corc, bizimle savaşmaya karar vermiş gibi bir davranışla dominyonlara,*

İngiltere'nin bu davetine, Hindistan Avustralya, Kanada ve Güney Afrika olumsuz yanıt verdi; Müttefikleri ve diğer ilgili devletler de bu durumu soğuk karşıladı²⁰.

Bu bildiri, Avrupa'da büyük bir heyecan yaratmıştı; İngiliz ve Avrupa kamuoyu, ikinci bir genel harbe sürüklenileceği kaygısıyla, şiddetli tepki gösterdi. İngiliz basını ve İşçi Partisi, bu durumu protesto etti. Fransa ve İtalya Çanakkale ve İzmit'teki askeri birliklerini geri çektiler. Bunun üzerine İngiltere, İstanbul Boğazlar bölgesini acilen takviye etmeye başladı. Sırbistan ve Romanya'dan da yardım istedi. Ancak olumlu cevap alamadı²¹.

Lloyd George Hükümetinin yeni bir savaşı başlatma tutumu içine girmesi karşısında Ankara Hükümeti, hemen harekete geçerek Bulgaristan'a Yunanlılara karşı ortak harekât önerisinde bulundu; Sırbistan'ı da kendi tarafına çekmeye çalıştı. Yunan Dışişleri sekreterinin verdiği bilgiye göre - Eger doğruysa- Trakya'da Türk Bulgar çeteleri kuruldu. 10, 20 bin çeteci toplandı. Bunlara İstanbul'dan silah ulaştırıldı²². Diğer yandan Doğu Trakya derhal Türkiye'ye teslim edilmediği takdirde Trakya'ya geçen Yunan kuvvetlerinin peşinden Rumeli'ye geçmek hususunda Başkomutan kararlı görünüyordu²³.

Bu arada İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir. H. Rumbold, Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, Başbakan Hüseyin Rauf'un, generallerden Ali Fuat'ın ve Batı eğilimli diğer bazı kişilerin, sorunun diplomasi kanalıyla çözüme bağlanmasından yana olduklarını bildiriyordu. Türk Komutanların ise, Bağlaşıklarla görüşmeden Boğazlara ve İstanbul'a saldırmaları için Ruslarca kısıktıldığına işaret ediyordu.

İtilaf devletleri ise, Türkleri durdurma yolunda çaba harcıyordu. İzmir'de 19 Eylülde Fransız Yüksek Komiseri General Pelle Mustafa Kemal ile bir görüşme yaptı²⁴. Bu konuda Mustafa Kemal, "Bu sıralarda, İstanbul'daki Fransız Olağanüstü Komiseri General Pele (Pellé) benimle görüşmek üzere İzmir'e geldi. 'Yansız Bölge' adıyla andığı bir bölgeye ordularımızın girmemesinin uygun olacağını öğütledi. Ulusal Hükümetimizin böyle bir bölge

yardımcı birlikler istemek üzere başvurmuş. Ondan sonraki olaylara bakılırsa Lloyd Corc'un isteğinin yerine getirilmediğini kabul etmek gerekir." diyordu. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. II, s. 902-903.

²⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s. 152-153.

²¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1973, s. 118.

²² Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. IV, s. 418, 420, 423.

²³ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C. I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1987, s. 444.

²⁴ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II, s. 40-42.

tanımadığını, Trakya'yı da kurtarmadıkça ordularımızın durdurulamayacağını söyledim.”²⁵ demektedir.

Son gelişmeler üzerine Lord Curzon, Poincare ile görüşmek üzere 19 Eylülde Paris'e hareket etti. 20 Eylül sabahı Poincare ile iki saat süren bir görüşme yaptı. Lord Curzon bu görüşmeye davet edilmeyen İtalya'nın Paris Sefiri Kont Sforza ile de özel bir görüşme yaptı. Öğleden sonra açılan konferansta Lord Curzon İtalyan ve Fransız askerlerinin Çanakkale'den çekilmelerine karşı çıkarken Poincare ile Kont Sforza sadece kendi kuvvetlerinin değil, İngiliz kuvvetlerinin de Anadolu'dan çekilmesi gerektiği görüşünde ısrar ettiler²⁶.

Lord Curzon ve Poincare 20 Eylülde yaptıkları ikinci görüşmede²⁷ toplanacak olan konferansa, Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'nın çağırılması kararını aldılar²⁸. Paris'te konferans devam etmekteydi. 22 Eylülde yapılan toplantıda Lord Curzon İstanbul'un Türklere kalmasına karşı çıkmadı. Daha çok Boğazlar ve Trakya sorunu üzerinde duruldu. Kont Sforza'nın da desteğini alan Poincare, Edirne'nin Türklere geri verilmesi konusunu savundu²⁹.

23 Eylül toplantısında Doğu Trakya'nın Türklere iade edilmesi kararı alındı³⁰. Lloyd George'un Türk politikası iflas etmişti. Türklerin Avrupa'ya dönmeleri prensip olarak kabul ediliyordu. Türkiye'den barış konferansı sonuna kadar Müttefiklerin, geçici olarak tarafsız ilan ettikleri bölgeye asker göndermemesi isteniyordu³¹. Sonunda Yunan ordusunun Meriç hattının gerisine çekilmesiyle ilgili işlemler konusunu sonuca bağlamak için Mustafa Kemal ile Bağlaşık generalleri arasında Mudanya'da bir konferans yapılması öneriliyordu. Aynı gün Ankara ve Atina'ya gönderilen bu nota Türk tezi için önemli bir başarıydı³².

Diğer taraftan İngiltere, bu görüşme ve yazışmalar yapılırken Boğazlara birlikler göndermeye devam etmekteydi³³. İngilizler, politikalarını

²⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. II, s. 905.

²⁶ Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 153.

²⁷ Bu görüşmenin tutanağı için bk. *Documents on British Foreign Policy, Seri I, C. XVIII*, London 1972, Belge No: 42.

²⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 153.

²⁹ Tevfik Biyıklıoğlu, *age*, s. 444-445.

³⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 154.

³¹ Kamuran Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991, s. 82.

³² Bu konuda Bkz. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, Derleyen: Nimet Arsan, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara 1964, Belge No: 462. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C. II, s. 43-44. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. IV, Belge No: 463.

³³ Stefanos Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 486.

askeri hazırlıklarla destekliyorlardı. Harington, Savaş Bakanlığına, “Hazırlıklarımızı da gizlemeyelim. Çünkü Türkler yalnız kuvvet gösterisinden anlar.”³⁴ diye yazıyordu. Türkler ise İngilizler hakkında farklı bir düşünceye sahip değildi; Ankara’nın basın organı Hâkimiyet-i Milliye’de, “Tereddüt edecek miyiz? Lloyd George ancak kuvvete hürmet eder. İngiliz vaatlerine aldanmayalım.”³⁵ uyarısı yer almaktaydı. Türkiye ile İngiltere arasındaki askeri güç gösterisiyle desteklenen politik karşılaşma devam ediyordu.

2. Son Gelişmeler Karşısında Sovyet Rusya’nın Tutumu

Türk ordusunun Boğazlara yürüyeceğini ve sorunu silahla çözeceğini uman Sovyet dışişleri, İtilaf devletlerinin siyasi girişimleri karşısında endişeye kapıldı. Karşı tedbir olarak Sovyet Rusya’nın Ankara Elçisi Aralov, İzmir’de bulunan Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal’e vekâlet eden Rıza Nur ile sürekli görüşerek bir Türk Sovyet diplomatik cephesi oluşturmak için çaba harcıyordu. Ankara ise, şimdilik sürece Sovyet Rusya’nın katılmasını gerektiren bir durum olmadığı düşüncesindeydi. Ancak Türk Hükümeti, Boğazlar sorununun çözümü görüşmelerine dost Sovyet Hükümetinin katılmasını sağlamak için çalışacağına da güvence veriyordu³⁶.

Zafer sonrası taraflar arasında siyasi hareketlilik artmıştı. Sovyet Rusya da dışarıda kalmak istemiyordu, bu ortamdan kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmak istiyordu. 19 Eylülde Radek, Moskova’daki İngiliz Ticaret Temsilcisi R.M. Hodgson ile görüştü. Hodgson Curzon’a, Sovyetlerin İngiltere ile anlaşarak Türklerin Avrupa’ya geçmelerini ya da Çanakkale Boğazını ellerine geçirmelerini önleyebileceklerini Radek’in kendisine söylediğini iletmekteydi³⁷. Burada Boğazlar konusunda bir pazarlık da söz konusu edilmiş olabilir.

³⁴ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. IV, s. 545.

³⁵ Hâkimiyet-i Milliye, 24 Eylül 1922.

³⁶ Nitekim Türkiye’nin Müttefiklerin 23 Eylül notasına 4 Ekimde gönderdiği ikinci cevabında, “4. Büyük Devletler Yunanistan’ın yanında muharip oldukları için değil, fakat herhalde barış anlaşmasıyla halledilecek bazı konularla ilgili olduklarından, sadece iki devlet daha konferansa davet edilmiştir (Romanya ve Yugoslavya). Bu tür yegâne önemli mesele Boğazların müstakbel kontrolüdür. Bu konuyla çok yakından ilgili ve katılımları, tespit edilecek rejimi daha kalıcı kılarak gelecekte anlaşmazlıklar doğmasını önleyecek olan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan’ın davet edilmemiş olması karşısında hayretimizi belirtmek mecburiyetindeyiz. Bu üç devletin de, müttefikler tarafından davet edilmiş diğer iki devlet gibi, davet edilmelerini ısrarla tebliğ ve konferansın toplanmasından önce kendilerine davetiye gönderileceğini ümit ediyoruz.” denilerek Rusya’ya kuvvetli bir destek verilmekteydi. Kamuran Gürün, *age*, s. 88. Stefanos Yerasimos, *age*, s. 488.

³⁷ Stefanos Yerasimos, *age*, s. 485.

Sovyet Rusya barış süreci dışında kalmamak için diplomatik атаға geçmiş bulunuyordu. 23 Eylül kararları üzerine Karahan'ın 24 Eylülde ilgili devletlere gönderdiği notada³⁸; Rusya'nın konferansa katılma isteği bildiriliyordu. Londra'daki Sovyet Ticaret Temsilcisi Berzine 24 Eylül tarihli notanın içeriğini alır almaz, dışişlerinin Kuzey Bölümü Başkanı J.D. Gregory ile görüşmüş; Türkiye'yi desteklemek konusunda Rusya'da değişik fikirler olduğunu söylemişti. Bu doğrudu; Sovyet Hükümetinin Ankara'yı desteklemek üzere askeri ve diplomatik önlemler düşündüğü, İngiliz İstihbarat Örgütünün raporuna da yansımıştı³⁹. Ayrıca aynı görüşmede Berzine, Rusya konferansa katılacak olursa, İngiliz Hükümetinin, Rus görüşlerinin pek çok noktada İngiliz politikasından farklı olmadığını göreceğini söylemişti. Ancak o günlerde İngiltere bu tür söylemlere itibar etmemekteydi; barış konferansında Türkiye'yi yalnız bırakmayı, hedeflerine ulaşmada önemli bir başlangıç olarak değerlendirmekteydi⁴⁰.

24 Eylül notasında, Moskova Antlaşmasının -Boğazlar rejiminin saptanmasında sadece Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin yetkili kılınmasını içeren- 5'inci maddesine⁴¹ atıfta bulunularak, Avrupa devletlerinin Boğazlar sorununda, Sovyet Rusya'nın menfaatlerinden söz etmemesinden yakınıyor ve Boğazlara dair Rusya'nın katılımı olmaksızın alınacak kararın sürekli olamayacağı ileri sürülüyordu. Notanın sonunda ise, ilk sırada Karadeniz devletleri bulunmak üzere, ilgili devletlerin derhal bir konferansa davet edilmesi teklif ediliyordu⁴².

Ancak Ankara Hükümeti, Müttefiklerin konferans teklifini kabul edecekti. Bu barış gerçekleşinceye kadar, Boğazların İtilaf devletlerinin işgalinde kalması demektir. Bununla beraber Müttefik generalleriyle, Mudanya'da başlayacak toplantıdan sonuç alınamaması durumunda, birinci ve ikinci orduların kısa bir zamanda İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Anadolu kıyılarını ele geçirmeleri için gerekli bütün tedbirler de alınmıştı.

Ankara'nın konferansa katılmayı kabul kararına tepki olarak Karahan 30 Eylülde Boğazların abluka edilmesini İtilaf hükümetleri nezdinde protesto etti⁴³. 3 Ekim 1922'de ise, Sovyet Rusya, Türkiye'ye bir nota gönderdi. Bunda Sovyetler Birliği Hükümetinin, Türk Hükümeti ile İtilaf devletleri temsilcileri arasında bir konferans toplanacağını, Bordeaux radyosundan öğrendiği ve Dost Sovyetler Birliği temsilcisine bu konuda önceden bilgi verilme-

³⁸ *Montreux ve Savaş Öncesi Yılları*, Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1973, s. 37.

³⁹ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. IV, s. 548. Saime Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Yayını, Bursa 1997, s. 275.

⁴⁰ Stefanos Yerasimos, *age*, s. 487. Kamuran Gürün, *age*, s. 85.

⁴¹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, (1920-1945)*, C. I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1989, s. 30.

⁴² Kamuran Gürün, *age*, s. 85. Tefik Bıyıkoglu, *Trakya'da Milli Mücadele*, s. 444.

⁴³ Stefanos Yerasimos, *age*, s. 487, 488.

diğine vurgu yapıyordu⁴⁴. Sonra, “*Hükümetim, Türkiye Hükümetinin Sovyetler Birliği notasını desteklemeyişine ve Mudanya Konferansına katılmayı kabul ettiğini, Trakya'nın ayrıca Boğazlarla İstanbul'un işgaline razı olduğunu haber vermeyişine fevkalade şaşmış bulunuyor. Özellikle bu önemli anlardaki hareket uyumsuzluğuna şaşmaktayız...*”⁴⁵ deniliyordu.

Sovyet Rusya, kendi güvenliği için tehdit gördüğü İngiltere'nin, İstanbul ve Boğazlara yerleşme olasılığından endişelenmekteydi. Üstelik bu durum uzun vadede Sovyet çıkarlarına da tehdit oluşturmaktaydı. Daha sonraki süreçte Stalin Rusya'sının Boğazlara yönelik emperyalist politikaları, hatırlandığında Rusya'nın tepkisine başka anlamlar da yüklenebilir. Ama yine de o günlerde Rusya'nın tutumunda, Batıya karşı duyduğu güvenlik endişesinin belirleyici olduğunu söylemek hatalı olmaz.

Mustafa Kemal komşu ve dost devlet Sovyet Rusya'nın endişesini gidermeye çalışarak, “*Biz Sovyetler Birliği ile dostuz. Sovyetler Birliği herkesten önce bizi ve ulusal haklarımızı tanıdı, bize saygı gösterdi. Bu şartlar altında Sovyetler Birliği, Bu gün olduğu gibi yarında, her zaman da, Türkiye'nin dostluğuna güvenebilir.*”⁴⁶ diyerek güven tazeleyecek ve sonuçta Sovyet Rusya'nın, Lozan'da Boğazlar rejiminin oluşturulması görüşmelerine katılmasını da sağlayacaktı.

3. İngiliz Hükümetinin Savaş Talimatını Harington Uygulamıyor

Müttefikler cephesinde ise olaylar şöyle gelişti. Barışa yaklaşıldığı günlerde savaş çanları yeniden çalmaya başlamıştı. General Harington'un Türklerin tarafsız bölgeden çekilmesi yolundaki kesin uyarısına karşı Mustafa Kemal, böyle bir bölgeyi tanımadığını bildirdi⁴⁷. Bu arada İngiliz istihbaratı kabineyi Türklerin Çanakkale'ye doğru ilerledikleri yolunda uyarmaktaydı. Buna göre Mustafa Kemal, 30 Eylülde İstanbul ve Boğazlara karşı genel bir saldırıya geçecekti. İngiliz kabinesi, 29 Eylülde Savunma Bakanlığı aracılığıyla Türklere, tarafsız bölgeden çekilmelerini isteyen kesin süreli bir uyarı gönderme kararı aldı⁴⁸.

Aynı gün Lord Curzon, -Kabine üyelerine İngiliz dostu olarak tanıttığı- Ankara Hükümeti'nin Londra temsilcisi Reşat Nihat ile yaptığı görüşmede; Türklerin savaşçı tutumundan yakındı ve Mustafa Kemal'e iletilmesi için General Harington'a gönderilen kesin uyarıdan bahsetti. Doktor

⁴⁴ S. İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Çeviren: Hasan Ali Ediz, 2. Baskı, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 158.

⁴⁵ S. İ. Aralov, *age*, s. 158–159.

⁴⁶ S. İ. Aralov, *age*, s. 158.

⁴⁷ Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 155.

⁴⁸ Selahi Sonyel, *age*, s. 277.

Reşat Nihat, Lord Curzon'u kesin uyarının 24 saat ertelenmesi için ikna ettiyse de Kabine, Mustafa Kemal'in İngiliz uyarılarını, dikkate almadığı gerekçesiyle bu teklifi geri çevirdi. Bu arada savaş talimatı Harington'a ulaşmıştı. Bundan sonra İngiliz Kabinesi, üç defa toplanarak Harington'dan savaş raporu bekledi. 30 Eylül 22.30'da üçüncü toplantısını yapan İngiliz Kabinesinde, çatışmanın başladığına dair bir bilginin ulaşmaması şaşkınlık yarattı. Çatışma başlamıştı, çünkü Harington ve Yüksek Komiser Rumbold, kararı zamansız bularak ertelemişlerdi⁴⁹.

General Harington, barışa çok yaklaşıldığını düşünüyordu. Harington İstanbul'dan Londra'ya gönderdiği 30 Eylül tarihli uzun raporunda tam barış yakalanacakken, tarafsız bölgeden çekilmezlerse Türklere ateş açtırmasını isteyen kesin uyarının çılgınlık olacağını belirterek niçin emri uygulamadığını gerekçeleriyle ortaya koydu. 1 Ekimde Londra'ya ulaşacak olan raporunda, "ateş et" emrinin barut fıçısına ateş atmak olacağını ve geriye dönülmez olaylar yaratacağını belirtti. Harington emre itaat etmeyerek barışın sağlanmasında önemli bir rol oynamıştı. Nitekim Harington'un öngörüsü gerçekleşiyor ve aynı gün Mustafa Kemal Paşa Mudanya Konferansına katılmayı kabul ettiğini bildiriyordu.

Ankara Hükümeti, Müttefiklerin 23 Eylül tarihli notasını iki aşamalı olarak cevaplandırdı. 29 Eylülde Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Beyin imzasıyla Poincare'ye gönderilen cevapta, askeri harekâtın durdurulmasıyla acil konuların kararlaştırılması için, 3 Ekimde Müttefik devletlerin komutanları Mudanya'da toplantıya davet ediliyordu. 4 Ekimde ise, 23 Eylül tarihli notanın barış konferansı ile ilgili kısmına cevap verilecekti⁵⁰.

Ancak kritik süreç sona ermemişti. Mudanya görüşmeleri sırasında da tarafların savaşa yakın olduğu anlar yaşandı. Mustafa Kemal, Mudanya görüşmelerinin başka yöne doğru çekilmesi durumu karşısında 5 Ekimde İsmet Paşaya ve Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği telgrafta,

"1. Yunan ordusu ve Yunan idaresinin Edirne ve Meriç'in batısına çekilmesi,

2. Derhal Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne söz konusu bölgenin teslim edilmesi

3. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin idaresine geçecek olan Trakya'nın, hiçbir taraftan özellikle yenik Yunan ordusu tarafından vuku bulacak saldırının müttefik devletlerce önlenmesine karşılık; barış antlaşması imzalanuncaya kadar Boğazlardan ve Marmara Denizi'nden asayiş ve inzibat birliklerinden başka kuvvet geçirilmeyecekti. 6 Ekim saat iki buçukta toplanacak olan konferansta zikrolunan maddeler prensip olarak taraflarca

⁴⁹ Selahi Sonyel, *age*, s. 277–278.

⁵⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *age*, s. 156. Kamuran Gürün, *age*, s. 86, 88.

kabul edilmediği takdirde ise, görüşmelerin bundan sonra devam edeceği günlerde askeri harekâtın başlatılmamasının, önemli ve giderilmesi mümkün olmayan sakıncalar doğuracağından harekâtın durdurulması hakkındaki kararın 6 Ekim öğleden sonra saat altıdan itibaren kaldırılmış olduğu” bildiriliyordu⁵¹.

Mustafa Kemal, bir gün sonra 6 Ekimde Batı Cephesi Komutanlığına gönderdiği yazıda ise, “Trakya’nın boşaltılması ve bize teslimi kesinlikle belirsiz bir zamana bırakılmaz. Teslim derhal başlayacak ve kesintisiz devam edecek ve en fazla 30 gün içinde teslim son bulacaktır. Teslim edilen her noktadan itilaf kuvvetleri ve komisyonları çekilecek ve 30 gün sonunda itilaf komisyonları ve kıtaları bütün Trakya’yı terk etmiş bulunacaktır.”⁵² diyordu.

Bunun kabul edilmemesi durumunda ise, derhal İstanbul üzerine harekete geçilmesi emri veriliyor; Üçüncü Kolordunun, yakınlardaki iki kolordu ile desteklenmesi, Çanakkale Boğazına ayrılan piyade kuvvetlerinin de Boğaza bir günlük mesafeye konuşlandırılması ve küçük piyade kıtalarının dâhil olduğu Boğaz üzerindeki bazı noktaların da, piyade ve topçu ile kuvvetlendirilmesi isteniyordu. Ayrıca İzmir Limanının tahkimatına da önem verilmesine dikkat çekiliyordu⁵³.

Bu süreçte İngilizler de, Çanakkale Boğazı’nın Asya tarafındaki piyade ve topçu kuvvetlerini arttırmaya devam etti. Ayrıca savunma hatlarını tel örgülerle kuvvetlendirmekteydiler. Yine bu günlerde, Çanakkale’de halkı evlerinden çıkararak bir takım baskılar uyguladıkları, İstanbul’da ve Marmara’da olağan üstü askeri önlemler almakta oldukları biliniyordu. Aynı zamanda Yunanlılar tarafından Trakya’da yeni kumanda heyetleri ile büyük ölçüde teşkilat ve askeri hazırlıklarda bulunulduğu, halka zulüm ve işkence yapıldığı, köylerin tahrip edildiği ve yakıldığı yolunda bilgi ve haberler Ankara’ya ulaşmaktaydı⁵⁴.

Mustafa Kemal Paşa, bu süreçte de barış istiyorsan savaşa hazır ol politikasını başarılı bir şekilde uyguladı. Kılıçlar çekilmişti ama ilk saldıran Türkler olmayacaktı. Aslında İtilaf devletleriyle Türkiye arasında yeni bir savaşın çıkmamasında Mustafa Kemal’in uyguladığı taktik ve stratejinin belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Çok uzun yıllar boyunca vatanlarını korumak için savaşan Türkler, barış isteklerinde samimiydiler. Mustafa Kemal’in durumu analiz eden şu açıklaması görüşümüzü destekler niteliktedir: “Ankara gerçekten de Boğazları, İstanbul’u, Doğu Trakya’yı alabilir ve ordularını oraya geçirebilirdi. Ama bu durumda, İngiltere, Fransa ve

⁵¹ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. III, 6 Mart 1338 (1922) – 27 Şubat 1339 (1923), 3. Baskı, İş Bankası Yayını, İstanbul 1999, s. 900–901.

⁵² T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. III, s. 901.

⁵³ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. III, s. 901.

⁵⁴ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C. III, s. 900–901.

İtalya'nın Türkiye'ye savaş açmasını da göze almak gerekirdi. Hatta askeri harekât olmasa bile ki olması çok muhtemeldi, Türkiye belirsiz bir süre için, bütün Avrupa ile savaş halinde kalmış olacaktı. Memleket savaş halinde bulunacak her gün biraz daha takatten düşecekti. Oysa halk yorgun düşmüştü, barışa ihtiyacı vardı. Bu durum uzayabilirdi. Çünkü Lloyd George'un istediği de buydu. Öte yandan İstanbul ve Trakya'yı alarak orduyu o yana geçirmek çılgınlık olurdu: Çünkü o zaman ordumuz düşmanın elinde tuttuğu Boğazlarla Anadolu'dan ayrılmış bulunacaktı. Bundan başka Anadolu'yu ordusuz bırakmak da doğru olmazdı.”⁵⁵

Ankara, Fransa ve İtalya'yı İngiltere'den ayırmayı başarmıştı. Türk kuvvetlerinin İtilaf kuvvetlerine ateş açması, bu devletlerin tekrar birleşmesi sonucunu doğurabilirdi. İstanbul ve Trakya'nın askeri harekâtla ele geçirilmesi, Müttefiklerin Türkiye üzerindeki menfi politikalarına yardımcı olacak sonuçlara yol açabilirdi. Ankara'nın takip ettiği politika, durumu tamamıyla kendi lehine çevirmişti. Türkiye'nin yaptığı siyasi manevralar askeri hazırlıklarla desteklenmişti. İngiltere ile Türkiye arasında geçen satranç oyunu sonunda, Türkiye kaybedilmiş topraklarının bir kısmını savaşımsız olarak ele geçirecekti.

Sonuç

Uzun yıllar boyunca savaş içinde yaşayan Türkler, yoksul ve yorgun düşmüşlerdi. Mustafa Kemal liderliğinde yeniden mücadele gücü kazandılar ve tarihe “Türk Kurtuluş Savaşı” olarak geçen “Ya Bağımsızlık Ya Ölüm” sloganıyla başlatılan hareketi, çok zor koşullara ve alabildiğine yoksulluğa rağmen zaferle sonuçlandırdılar. Türklerin tek isteği bağımsız, egemen ve barış içinde yaşamaktı.

İşte Büyük Taarruz sonrasındaki süreci de yönlendiren bu istek oldu. Mustafa Kemal Paşanın liderliğinde barışa ulaşmak için verilen mücadeleden başarıyla çıkıldı. Ancak kazanılan Büyük Zafere rağmen bu noktaya ulaşmak zorlu bir süreçten sonra gerçekleşebildi. Ankara'nın barışı sağlama yolundaki akılcı ve gerçekçi politikaları sayesinde Türkiye, krizden başarıyla çıktı. Lloyd George'un gerçekçilikten uzak akıl dışı politikalarının bir kez daha uygulama alanı bulamaması yeni bir Türk İngiliz savaşını engelledi. Bu duruma savaş emrini uygulamayan İngiltere'nin Türkiye'deki askeri ve siyasi temsilcilerinin sağduyulu davranışları da katkı sağladı.

⁵⁵ S. İ. Aralov, *age*, s. 155–156.

KAYNAKÇA

- Alfred Draper, (1985). *The Amritsar Massacre*, Buchan and Enwlight, London.
- Aralov, S. İ., (1985). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Çeviren: Hasan Ali Ediz, 2. Baskı, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Atatürk, Mustafa Kemal, (1987). *Nutuk – Söylev*, C. II, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, (1964). C. IV, Derleyen: Nimet Arsan, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara.
- Bayur, Yusuf Hikmet, (1973). *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, (1987). *Trakya'da Milli Mücadele*, C. I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Documents on British Foreign Policy*, (1972). Seri I, Cilt: XVIII, London.
- Gazeteler: Hâkimiyet-i Milliye, İkdâm, Sabah, Vakit.
- Gotthard Jaeschke, (1972). *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çeviren: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Grimal, Henri, (1978). *Decolonization: the British, French, Dutch and Belgian Empires, 1919–1963*, London.
- Gürün, Kamuran, (1991). *Türk Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Kürkçüoğlu, Ömer, (1978). *Türk İngiliz İlişkileri 1919–1926*, Ankara.
- Montreux ve Savaş Öncesi Yılları*, (1973). Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara.
- Selahi Sonyel, (1986). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Soysal, İsmail (1989). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, (1920–1945)*, C. I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Şimşir, Bilal, (1984). *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Şimşir, Bilal, (1989). *İngiliz Belgeleri İle Sakarya'dan İzmir'e 1921–1922*, 2. Baskı, Bilge Yayınları, İstanbul.
- Türk geldi, Ali Fuat, (1948). *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara.
- Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi*, (1969). C. II, Kısım: 6, Kitap: IV, Genelkurmay Yayınları, Ankara.

- T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları*,(1999). C. III, 6 Mart 1338 (1922) – 27 Şubat 1339 (1923), 3. Baskı, İş Bankası Yayını, İstanbul.
- Walder, David, (1970). *Çanakkale Olayı*, Çeviren M. A. Kayabal, İstanbul.
- Yerasimos, Stefanos, (1979). *Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- Yüceer, Saime, (1997). *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Yayını, Bursa.
- Yüceer, Saime, (1999).“Mustafa Kemal’in Samsun’a Çıkışı ve Geri Çağrılışı Üzerine Bir İnceleme”, *Askeri Tarih Bülteni*, 69, 115–143, Ankara, Genelkurmay Yayınları.
- Yüceer, Saime, (2005). *Tanıkların Anlatularıyla Bursa Tarihi (Sözlü Tarih Arşivi 1919–1938)*, Uludağ Üniversitesi Yayını, Bursa.